

Джерела та література

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. / Л. Ф. Артюх. – К., 1977. – 154 с.
2. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 697. – 51 арк.
3. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, В. Я. Баран. – К., 2005. – 208 с.
4. Березанская С. С. Эпоха бронзы на Украине / С. С. Березанская // Археология Украинской ССР: в 3 т. – К., 1985. – Т. I. – С. 354–361.
5. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке СССР / Н. С. Бибииков. – М., 1953. – 460 с.
6. Браникъ И. Народныи обряды у славянъ. – Львовъ, 1875. – 58 с.
7. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М., 1983. – 412 с.
8. Бурдо Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації / Н. Бурдо // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 344–419.
9. Валенцова М. М. Каша / М. М. Валенцова // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – М., 1999. – Т. 2: Д–К. – С. 483–488.
10. Валенцова М. М. Мед / М. М. Валенцова // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 294–295.
11. Винокур І. Черняхівська культура: витоки і доля / І. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 376 с.
12. Вовк Х. Етнографічні особливості українського народу / Професор Хведір Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 39–218.
13. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 т. / Олекса Воропай. – К., 1991. – Т. 1: Зима. Весна. – 455 с.
14. Галайчук В. Різдвяно-Водохрещенські свята в околицях Кременця / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 215–240. Толстой Н. И. Очерки славянского язычества / Н. И. Толстой. – М., 2003. – 622 с.
15. Геродота туріяня з Галікарнаса “Історій” книг дев’ять, що їх називають музами / Геродот. – Харків, 2006. – 655 с.
16. Герус Л. Хліб у рідзвяно-новорічних святах українців / Людмила Герус // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. ССLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 57–82.
17. Глушко М. Походження та джерела вчиненого хліба в українців (культурно-генетичний аспект) / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. – 2012. – № 1. – С. 3–18.
18. Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куніцький. – К., 1971. – 164 с.
19. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Юрій Гошко. – Львів, 1999. – 336 с.
20. Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженко. – К., 1961. – 267 с.
21. Зінченко О. І. Рослинництво: Підручник / О. І. Зінченко, В. Н. Салатенко, М. А. Білоножко. – К., 2001. – 591 с.
22. Златковская Т. Д. Исторические корни Европейского календаря / Т. Д. Златковская // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 24–39.
23. Кісь Р. Аграрна верства архаїчної обрядовості Карпатського ареалу / Р. Кісь, М. Маєрчик // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат у 4 томах. – Львів, 2006. – Т. II: Етнологія та мистецтвознавство. – С. 459–472.
24. Ковпаненко Г. Т. Отпечатки знаков на керамике из Трахтемировского городища / Г. Т. Ковпаненко, З. В. Янушевич // Скифский мир. – К., 1975. – С. 147–151.
25. Козак Д. Н. Венеди / Д. Н. Козак. – К., 2008. – 469 с.
26. Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы (II тысячелетие до н. э. – первая половина I тысячелетия н. э.) / Ю. А. Краснов. – Москва, 1971. – 166 с.
27. Листова Н. М. Пища в обрядах и обычаях / Н. М. Листова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 161–173.
28. Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. / С. П. Павлюк. – К., 1986. – 172 с.
29. Павлюк С. Традиційне хліборобство в контексті становлення слов'янської культури / Степан Павлюк // Народознавчі Зошити. – 2011. – № 6. – С. 907–909.
30. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К., 1991. – 224 с.
31. Пашкевич Г. О. Культурні рослини / Г. О. Пашкевич // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 124–135.
32. Природа Українських Карпат / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1968. – 266 с.
33. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп. – Санкт-Петербург, 1995. – 176 с.
34. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998. – 320 с.
35. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1994. – 608 с.
36. Сегада С. Антропологічні риси творців трипільської культури / С. Сегада // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 18–21.
37. Страхов А. Б. Культь хлеба у восточных славян: Опыт этнолингвистического исследования / А. Б. Страхов. – München, 1991. – 246 с.
38. Строчень Б. Черняхівська культура Західного Поділля / Б. Строчень. – Тернопіль, 2008. – 272 с.
39. Сумцов Н. Ф. Хліб в обрядах і песнях / Н. Ф. Сумцов // Символіка славянських обрядів: Избранные труды. – М., 1996. – С. 158–248.
40. Толстой Н. И. Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры / Н. И. Толстой // Славянский и балканский фольклор. – М., 1989. – С. 7–22.
41. Толстой Н. И. Очерки славянского язычества / Н. И. Толстой. – М., 2003. – 622 с.
42. Усачёва В. В. Зерно / В. В. Усачёва // Славянская мифология: энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 183–185.
43. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Дж. Фрээр. – М., 2006. – 960 с.
44. Янушевич З. В. Культурные растения Юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям / З. В. Янушевич. – Кишинев, 1976. – 214 с.
45. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / Kazimierz Moszyński. – Kraków, 1929. – Cz. 1: Kultura materialna. – 710 s.

УДК 930.2:737+929.6+736

I. Хромова

ЗНАКИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В НУМІЗМАТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ¹

Стаття містить історіографічний екскурс, а також авторські спроби атрибуції зображень на монетах Київського та Сіверського князівств др. пол. XIV – пер. чв. XV ст. і демонструє важливість залучення декількох спеціальних дисциплін до нумізматичного дослідження.

Ключові слова: знак, символ, герб, печатка, зображення, монета, нумізматика, геральдика, сфрагістика.

The article contains the analysis of historiography and also author's attempts of attributions of images on coinage of Kiev and Siversk principles second half of XIV - first quarter of XV centuries and illustrates an important place of different special historical disciplines in numismatics searches.

Keywords: sign, symbol, coat of arms, seal, image, coin, numismatic, heraldry, sphragistics.

Обов'язковою процедурою в кожному нумізматичному дослідженні є аналіз зображень на монетах. Звідси тісний зв'язок між спеціальними історичними дисциплінами: нумізматикою, геральдікою, сфрагістикою, символікою. Такий синтетичний підхід, як і у будь-яких випадках міждисциплінарного симбіозу, природно має позитивну результативність. Виявлення особливостей та вивчення етимології зображень на монетному полі дозволяє проводити класифікацію монетного матеріалу, інколи, за відсутності прямих вказівок, виявляти емітента, монетний двір, період емісії. Часом дискусії з приводу символіки зображень на монетах переростають у самотійну проблему. У цій доповіді пропонується кілька подібних випадків.

У дослідженнях, що стосуються історії князівського карбування середини XIV – початку XV ст. незмінним атрибутом монетного поля є особливий знак або герб, який виступає символом князівської влади та візитівкою правителя – володаря монетної регалії. Саме такі знаки-символи привертають увагу нумізматів. Проте, чітких визначень, підтверджених іншими джерелами такі знаки зазвичай не мають, відтак трактується неоднозначно, що веде за собою велику кількість припущень. Чого варта історія атрибуції знаку на монетах київського князя Володимира Ольгердовича (1363–1394) (Рис. 1): видозмінені колони (ворота, знамена), – за аналогією до литовських монет [1]; церковна хоругва (labarum) «з хрестом всередині і таким саме хрестом зверху, з боків *---*» [5, с. 4]; знамено попередників Володимира Ольгердовича – великих князів київських, прийняте як зображення хоругви [18]. Варто відзначити, що саме І. Толстой пильну увагу приділив не лише основній геральдичній фігурі, а й супутнім зображенням-диферентам: «фігура, схожа на зображення хоругви, верхів'я якої має форму хреста; на полі між відкосами три намистини; з обох

¹ Дослідження проведено за підтримки фондів КІУСу Альбертського університету (з Вічного фонду ім. Володимира й Ірини Літінських).

боків зображення дві шестипроменеві зірки і чотири намистини...» [18, с. 217, 221]; К. В. Болсуновський вбачав у знаку герб, запозичений Володимиром Ольгердовичем у київських та чернігівських Рюриковичів разом із владою над Київським уділом. А подібне зображення згодом продовжували використовувати сини Володимира, брянські князі до середини XV ст. [2, 3, 4]. Говорячи про етимологію зображення, Болсуновський наголошував на тому, що воно сформувалося у XIV ст. «у чернігівській лінії Рюриковичів з Брянська», [3, с. 4; 4, с. 4].

М. Гумовський вбачав у знаку зображення хоругви великих князів київських, або князівський знак самого Володимира Ольгердовича [17, с. 83]. Висловлювався щодо знаку, характерного для київських князів, схожого на церкву з двома хрестами всередині (печатка 1433 р.): «znak do kaplicy podobny z 2 krzyżami w srodku» [24, s. 692; tabl. IX. 63], також в якості ще одного варіанту зображення – той же знак, але з піднятими догори відростками (печатка 1446 р.) «z uchami do gory podniesionemu» [24, s. 692. tabl. IX. 62]. При цьому наголошується на типовості даного знаку для київських князів і подібності його до знаку на печатці Олександра Омелька Володимировича – брата Андрія [24, s. 693. tabl. I. 6], і знаку на монетах його батька Володимира [24, s. 692. tabl. I. 5]. М. Гумовський наводить для прикладу висновки Франтішека Ксаверія Пекосинського, який розшифрував перший варіант знаку як хоругву церковну (chorągiew kościelna (labarum)) [24, s. 692], а другий варіант знаку на печатці намагався розшифрувати Ігнацій Данилович, назвавши його монограмою [24, s. 693]. Схожим до зображення церкви або хоругви з двома хрестами М. Гумовський визнає зображення на печатці ще одного брата Омелька – Івана Володимировича [24, s. 699. tabl. IX. 65]. При цьому дослідником відзначається відсутність оригіналів збереженої печатки самого Володимира Ольгердовича – він посилається на опис Я. Замойського, що містить опис зображення литовського герба Погоні (вершник у зброї, готовий до атаки) [24, s. 723].

М. Ф. Котляр висловлювався про те, що даний знак був створений спеціально для Володимира Ольгердовича і являв собою монограму літер К і В, тобто початкових літер слів “Київ” і “Володимир”, які можна прочитати, повернувши монету під прямим кутом [11, с. 91]. Існувала навіть думка про зображення київських золотих воріт [17, с. 82–84].

Зображення церкви вбачають у знаку сучасні дослідники [14, с. 10; 15, с. 106]. Литовський дослідник Е. Ремецас навіть пов’язав вживання такого знаку з візантійською монетною традицією, а саме з християнською символікою, наголошуючи на важливості релігійного аспекту в кін. XIV ст. – за часів відстоювання Києвом свого митрополита, що могло відбитись на зображеннях монет [15, с. 105–106].

Знак як господарський герб визначає О. Однороженко [13, с. 12], а на пізніших печатках нащадків описується «у вигляді брами» [13, с. 133].

Аналогічною проблемою є визначення зображення на монетах сіверського карбування Дмитра Корибута Ольгердовича (1381–1404) (Рис. 3).

Першовідкривач цих монет і власник першого відомого екземпляру, М. Догель ще на початку ХХ ст. порівнював зображення знаку на монетах із зображеннями на печатці сина князя – Федора Корибутовича, визначаючи його як родовий герб гілки Ольгердовичів, які ведуть рід від Корибута [6, с. 86]. Знак на сіверських випусках Корибута дослідник пов’язував із рязанською монетною традицією, вказуючи династичні зв’язки сіверського князя з великим князем Олегом Рязанським, якому Дмитро Корибут був зятем. Грунтуючись на відсутності візуальних аналогій з литовськими колюнами, автор звертався до рязанських монет, які вважав за метрологічними характеристиками і оформленням ближчими, ніж литовські. Характерний знак на них (початково надкарбований, а потім врізаний у монетний штампель) М. Догель і ставить як приклад для запозичення [6, с. 88].

Проведення зв’язку між символікою на київських і сіверських монетах та рязанськими монетами XIV–XV ст. (походження та символічний зміст «рязанської тамги» досі не визначені однозначно, однак приналежність її до рязанських князів доведена – І.Х.) триває в історіографії достатньо довгий час і носить дискусійний характер. В.Зубков наполягає на такій гіпотезі, вказуючи що знак на денаріях Володимира Ольгердовича не просто знак київських князів, а є знаком Рюриковичів [8, с. 110, 116, рис. 3]. П. Шорін вважає такі аналогії помилковими, зазначаючи, що родовий знак великих князів не міг настільки трансформуватись за порівняно короткий проміжок часу [23, с. 15–17]. Проти пов’язування величезної кількості київських і сіверських монет з іншими удільними князівствами виступає і Г. Козубовський [9, с. 128].

Водночас В. Рябцевич визначав знак саме як рязанську тамгу і припускав розрахунки Корибута стати спадкоємцем Олега Івановича на престолі Великого князівства Рязанського [16, с. 151].

Основу теорії складає факт наявності подібної символіки на монетах інших удільних князівств, зокрема Стародубського і Брянського. До цих випадків дослідниками залучається термін «якоревидна тамга». Зразком є карбування монет стародубським князем Олександром Патрикєвичем протягом 1348–1406 рр., батько якого, Патрикій Наримонтович був племінником великого князя литовського Ольгерда [7, с. 124–126; 16, с. 152–154]. Водночас існує думка про початок карбування такого знаку на монетах від 1379 р. Дмитром Ольгердовичем Брянським і Трубчевським [7, с. 127].

Обережне припущення щодо інтерпретації знаку як князівського гербу висунув Г. Козубовський, вказуючи що атрибутувати усі монети з подібним знаком як сіверські не зовсім правильно [10, с. 7–8].

Проти такого визначення виступають деякі сучасні дослідники. Зокрема, В. Зайцев зауважує про присутність такого знаку лише на одній іменній монеті Корибута з двох відомих на сьогодні (решта монет з таким знаком не містять легенди і атрибутуються за іконографічними та метрологічними характеристиками – І.Х.), відтак не бачить підстав для прив’язки до особово-князівської символіки самого Корибута. Саму ж появу символів такого роду відносить до часів становлення феодальної геральдики [7, с. 124]. Знак на думку дослідника можна визначити як наслідування джучидським тамгам, що могли використовувати литовські князі як «знаки власності» в цілому і початково не успадковували. Такі висновки спираються передусім на те, що більшість досліджуваних монет, віднесених до сіверського карбування є наслідуваннями джучидських монет.

Автором доповіді також робилися спроби атрибуції цих знаків [19–22]. Знак на монетах Володимира Ольгердовича ми пропонували розглядати як складовий з 2-х частин (Рис. 2.) у різних варіаціях і в оточенні певної групи диферентів, на чому будувалась класифікація [21]. Однак, першим таку ідею виказав ще М. Ліхачов [12, с. 262], наполягаючи на подвоєнні основного зображення. За основу, на його думку, міг бути взятий знак з попередньої сфрагістичної традиції. До цього ми повернемося згодом.

Цікаво, що такий підхід не використовувався жодним з дослідників, для яких було достатньо пояснення цілісності традиційних геральдичних форм (хоругва, церква, монограма). Однак, у випадку прийняття зображення як складного, верхня його частина нагадує знак на сіверських монетах. Останнє також довгий час ігнорувалося. Жодних порівнянь, як і пояснень не проводив і М. Гумовський, вважаючи знак роздвоєним хрестом [24, с. 695]. Це згодом помічав і М. Ліхачов, вказуючи, що в описах литовських гербів польськими геральдистами зображення не пояснювались у смислово навантаженні, а подавався просто опис зразка [12, с. 243].

Очевидно, причину такого браку інформації слід шукати у так званих темних плямах історії формування і розвитку місцевої геральдики, а особливо – родової. Звертаючись до того ж Ліхачова, знаходимо випад: «знаки родові, а особливо знаки власності, зовсім не те, що «символи», які завдяки священному культовому, чомусь їм навіяному, значенню, мігрують, зберігаючи свої форми» [12, с. 266]. Виявляючи особливості побудови і походження знаків польської і руської (до татарського періоду) геральдики, дослідник вказує на значний вплив західно-європейських традицій у місцевій державній сфрагістиці з XIV ст. після тривалої перерви, за якою і у пізніші часи, однак, існували особові печатки, що містили зображення, не обумовлені певними правилами [12, с. 267]. Вказаний період початком державної геральдики руських і литовських удільних князівств визнає О. Однороженко, а наступне XV ст. – якраз час вжитку досліджуваних знаків на печатках нащадків обох князів – часом її розквіту [13, с. 12, 16]. Тобто процес спадкоємності умовно родового знаку виглядає достатньо природним. Натомість незрозумілим лишається початок.

З усіх існуючих в історіографії припущень щодо значення зображень на київських і сіверських монетах, найбільше імпонує нам визначення як знаку власності. У такому разі родова належність зображень сумнівна, а отже знак запозичений. Зважаючи на історичні обставини існування князівств, запозичувались символи скоріше зі східної традиції (тамга, тампоподібний знак). Тоді найближче до цього візуально знаходиться знак Корибута. В цьому; у напрямку його розглядів і М. Ліхачов, пов’язуючи приєднання хреста з прийняттям християнства. Однак пов’язував його із татарською родовою геральдикою, наводячи у приклад чималу кількість родів татарського походження серед польської шляхти, які мали свої гербові печатки. А через те, що певний рід інколи виходив на історичну арену достатньо пізно, символіка на його печатках виявлялась непоясненою [12, с. 243–246]. Ми також

схильні вважати його запозиченим. Однак спиратись саме на родову геральдику, а тим більше татарську поки що не наважусь. Це потребує ґрунтовного детального дослідження. Проаналізувавши весь масив монет сіверського карбування, у тому числі обидві монети з легендою (одна з них – екземпляр з колекції Державного історичного музею РФ, згаданий раніше В. Зайцевим), все таки зупинимось на господарській символіці – тобто знакові власності, який серед виділених емісій князя з'являється на монетах раніше за іменну легенду (Рис. 4).

Що ж до монет Володимира Ольгердовича, у оформленні яких дослідники також вбачають вплив татарських традицій [25, с. 137], то розглядаючи його знак, М. Ліхачов наводить фото і опис печатки, яку відносить до литовського короля Міндовга (1251–1263) (Рис. 5), де з одного боку поміщено іменний напис у 3 рядки, а з іншого – знак, ідентичний нижній частині знаку на київських монетах Володимира Ольгердовича [12, с. 247]. Порівнюючи ці знаки, Ліхачов говорить про зміну останнього шляхом подвоєння. Пояснення цьому немає, оскільки такий процес, на його думку завжди суб'єктивний, залежить від низки факторів, тому певного закону зміни знаків просто не існує [12, с. 262–263].

У будь-якому випадку, карбуючи монету від свого імені, Володимир Ольгердович помістив на неї знак, що мав підкреслити його як емітента і господаря землі, отже він мав бути впізнаваним та вжитковим. Схилившись до визначення зображення як знаку власності, вважаємо за необхідне ще раз підняти питання про характер його походження. Особливо за умов існування такого знаку на печатках попередніх правителів ВКЛ. Звісно, автентичність опублікованої Ліхачовим печатки можна піддавати сумніву, однак метричні характеристики і місце знахідки (Новгород) не суперечать можливій належності її Міндовгу. Офіційна печатка останнього (єдина, яка збереглась на сьогодні), до слова, не містить жодних подібних знаків.

При очевидній ужитковості подібних зображень у XIV–XV ст., тема лишається відкритою і потребує залучення до вивчення знаків на київських та сіверських монетах детального розгляду і аналізу сфрагістики та геральдики ВКЛ, що має дати відповідь на питання чи можна пов'язати цю традицію не тільки з татарською, а і з литовською геральдикою. І чи не є таке явище унікальним і притаманним виключно для земель литовсько-ординського прикордоння, оскільки саме на цих територіях подібні зображення отримали певний офіційний статус у монетному карбуванні.

Рис. 1. Фото [I] монети князя Володимира Ольгердовича (1363–1394 рр.).

Рис. 2. Розбір знаку.

Рис. 3. Фото [II] монети князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1381–1404).

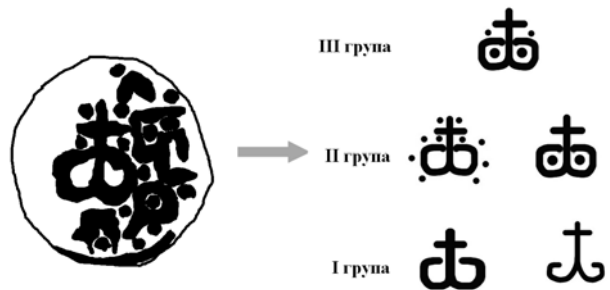

Рис. 4. Розбір знаку (варіанти зображення знаку відповідно до класифікаційної схеми монет Дмитра-Корибута).

Рис. 5. Печатка Міндовга за публікацією М. Ліхачова [12, с. 247].

Джерела та література

- Музей історичних коштовностей. – Фонди. Інвентарний № – 6537/4.
- Національний музей історії України. – Фонди. Інвентарний № АР–6537/22.
- Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира / В. Антонович // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. II. – С. 151–157.
- Болсуновский К. Монеты киевских князей XIV ст. / К. Болсуновский – К.: Типо-литогр. «Прогресс», 1909. – 20 с.
- Болсуновский К. Заметка о загадочной фигуре на монетах в. Княжества Киевского / К. Болсуновский. – 1887.
- Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей Великих князей киевских. Геральдическое изследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове / К. Болсуновский – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1908 – 8 с.
- Гуттен-Чапский Е. Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси: Собрание графа Э. К. Гуттен-Чапского / [Гр. Эмерик Гуттен-Чапский]. – СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1875. – 184 с.: ил.
- Догель М. Неизданная русская монета XIV века / М. Догель // Записки нумизматического отделения Императорского Русского Археологического общества / Под. ред. М.Г. Деммени. – Т. II. Вып. III–IV. – С.-Петербург: Тип. В.М. Вольфа, 1913. – С. 85–89.
- Зайцев В.В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России / В.В. Зайцев. // Средневековая нумизматика Восточной Европы / Отв. Ред. В.В. Зайцев. – М.: Древнехранилище, 2007. – Вып. 2. – С. 121–137.
- Зубков В. К вопросу о древних рязанских монетах / В. Зубков. // Краеведческие записки. – Рязань: Рязанский областной краеведческий музей 1959. – С. 106–119.
- Козубовский Г.А. К вопросу о киевских и северских монетах XIV в. // Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. М., 2009. – С. 127–129.

10. Козубовський Г. Сіверські монети XIV ст. / Г. Козубовський. – К.: Інститут археології України та Центр пам'ятокознавства АН України і Українського товариства пам'яток історії та культури, 1992. – 40 с. – (Препринт / Центр пам'ятокознавства АН України і Українського товариства пам'яток історії та культури).
11. Котляр Н. Клад монет Володимира Ольгердовича / Н. Котляр // Нумизматика і епіграфіка / Н. Котляр. – М.: Наука, 1970. – Т. VIII. – С. 88–101.
12. Лихачев Н.П. Избранные труды. Т.1: Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. – Вып. II. Печати с изображением тамги или родового знака / Н.П. Лихачев. – М.: Языки славянской культуры, 2014. – 496 с.
13. Однороженко О.А. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст. / О.А. Однороженко. – Харків, 2009. – 320 с.
14. Погорілець О. Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича / О. Погорілець, Р. Саввов // Нумизматика і Фалеристика. – 2009. – №1. – С. 10–11.
15. Ремецас Э. Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам монет в Литве) / Э. Ремецас // Pieniądź i systemy monetarne wspólnie dziedzictwo Europy. Studia i Materiały / Pod redakcją K. Filipowa, B. Kuklik. – Augustów-Warszawa, 2012. – S. 94–107.
16. Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) / В.Н. Рябцевич // Средневековая нумизматика Восточной Европы / Отв. Ред. В.В. Зайцев. – М.: Древлехранилище, 2007. – Вып. 2. – С. 138–159.
17. Соболева Н. А. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича / Н.А. Соболева // Нумизматика и эпіграфіка. – М., 1970. – Т. VII. – С. 81–88.
18. Толстой И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт Графа И. И. Толстого / И.И. Толстой. – СПб: Типография Императорской Академии наук, 1882 – 269 с.
19. Хромова І. Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки / І. Хромова // Сіверянський літопис. – Чернівці, 2008. – № 3. – С. 22–28.
20. Хромова І. До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів / І. Хромова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. пр./ Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: Інститут історії України, 2008. – Число 15. – С. 304–315.
21. Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича / І. Хромова // Український історичний збірник (2010). / Гол. ред. Т. Чухліб. Вып. 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 22 – 43.
22. Хромова І. К іконографії киевских и северских монет второй половины XIV в. / И. Хромова // Нумизматические чтения 2009 года. К 80-летию А. С. Мельникова и 90-летию В. В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. – М.: ГИМ, 2009. – С. 28–31.
23. Шорин П. А. К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского / П.А. Шорин // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания ГИМ / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Государственный исторический музей, 1971. – Ч. IV., Вып. I. – С.11–19.
24. Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich / M. Gumowski // Ateneum wileńskie. – Roczn. 7. – Zesz. 3–4. – Wilno, 1930. – S 684–725.
25. Kiersnowski R. Najdawniejsze monety litewskie / R. Kiersnowski // Wiadomości numizmatyczne. – Rok XXVIII. – Zeszyt 3–4 (109–110). – Warszawa, 1984. – S. 129–175.

УДК - 947,7"654"

Ю. Крайнік

УНІВЕРСАЛИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО XVII ст.

У статті визначено характерні риси внутрішньої форми універсалів Богдана Хмельницького, досліджено умови достовірності документів та охарактеризовано можливість використання інформації універсалів для наукової реконструкції історії Визвольної війни.

Ключові слова: універсали, гетьман, документ, листи, канцелярія, послання, дипломатичний етикет.

The article outlines the characteristics of the internal form of Bohdan Khmelnytsky's universals, the conditions of authenticity of documents are investigated and the possibility to use this information for the scientific reconstruction of the Liberation War history is described.

Keywords: universal, Hetman, documents, letters, stationery, letters, diplomatic etiquette.

Богдан Хмельницький як керівник активної боротьби українського народу за втілення в життя соціальних, політичних і культурних ідеалів, протягом десяти років перебував в центрі подій. Вся багатогранна діяльність гетьмана знайшла відображення в тогочасних документах, насамперед у його листах і універсалах.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність порушеної теми полягає не лише в невеликій кількості досліджень з цієї теми, а й у неоднозначності з приводу розмірів і формату написання цих документів, мови документів та реквізитів.

Значення документів Б. Хмельницького було оцінено ще сучасниками Визвольної війни. Їхню інформаційну складову часто використовували автори вітчизняних та закордонних літописів, хронік, щоденників, мемуарів. Важливо, що вже в 1649 р. був вперше опублікований тропаграфічний зразок документу Б. Хмельницького, а саме лист до польського короля Яна Казимира від 17 серпня 1649 р.

У другій половині XVII ст. важливу роль у регулюванні суспільних відносин в Україні і, насамперед в Гетьманщині, стали відігравати договірні листи, підписані гетьманами України і козацькою старшиною, з одного боку, і московськими царями та їхніми представниками – з іншого, що стали начебто зразком основного закону України. Вітчизняні і закордонні історики протягом трьох сторіч розшукували і вводили в науковий оборот документи керівника Визвольної війни, зрідка присвячуючи конкретним документам невеличкі джерелознавчі етюди. Лише в XX столітті стало можливим опублікувати практично весь комплекс відомих тоді гетьманських документів – 499 одиниць, включаючи 24 сумнівних або сфальсифікованих.

Аналіз досліджень і публікацій з цієї проблеми. У дослідженні використані праці вітчизняних та сучасних науковців. Матеріали містяться в збірниках, монографіях, статтях, наукових журналах та газетах. Одним із визначних праць є видання «Документи Богдана Хмельницького» – найцінніше археографічне видання, виконане академіком, доктором історичних наук І. Крип'якевичем і кандидатом історичних наук І. Бутичем. Воно відразу ж стало важливим джерелом для кожного фахівця з історії Визвольної війни. Даній проблемі присвячені також праці І. Ковалик, С. Коваленко, П. Нюхіна.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити місце універсалів Богдана Хмельницького серед інших документів та здійснити їх характеристику.

У зв'язку з поставленою метою визначені такі завдання: визначити характерні риси внутрішньої форми універсалів Богдана Хмельницького; дослідити умови достовірності документів; охарактеризувати можливість використання інформації універсалів для наукової реконструкції історії Визвольної війни. Об'єктом дослідження є універсали Богдана Хмельницького Предметом дослідження є особливості написання і використання універсалів та їх роль в системі архівознавства.

Виклад основного матеріалу і обґрунтування одержаних результатів.

Насамперед варто сказати, що універсалом прийнято було називати документ, що у феодальній Речі Посполитій і на Україні XVI-XVIII ст. мав характер публічно-правового акта (маніфест, жалувана грамота й ін.). Зокрема, вказання адреси латинимовних документів цього роду краї закордонної Європи починалася словами «universis ot singulis» («всім і кожному»), тобто формально універсал був звернений до всіх мешканців тієї або іншої держави. Звідси і назва документів даного роду – «універсал». Слово походить від слова «universalis» – загальний. В Україні універсали писалися і привселюдно оголошувалися гетьманами Війська Запорізького, полковниками й іншими представниками генеральної старшини, а також ватажками селянсько-козацьких повстань XVI-XVIII ст. [10, с. 73-74]

У «Документах Богдана Хмельницького» (далі «ДБХ») було розміщено 114 універсалів. Видавці не врахували одного документа-універсалу, що раніше публікувався, любенському Мгарському монастирю на володіння сіножатями, які належать бернардинам (1653 р.). Після виходу у світло «ДБХ» дослідниками було виявлено і видано ще 4 універсали: І. Нечаю з заборонаю заповідати збиток слухчій фортеці (1657 р.); м. Слуцьку, про захист його від постоїв і переходів військ (1656 р.); київському Пустинно-Нікольському монастирю на право риболовлі не тільки на лівому, але і на правому березі Дніпра (1652 р.); універсал, що забороняє Війську Запорізькому і всім повстанцям заповідати збиток володінням князя Домініка Острожського-Заславського (1648 р.) [9, с. 98].

На сьогодні відомо 119 універсалів Богдана Хмельницького, 68 із яких були створені в роки Визвольної війни. Далеко не всі документи Б.Хмельницького створювалися їм власноручно, хоча усі вони, за єдиним винятком, скріплювалися гетьманським